

Maruška Nenezić¹

Istorijski arhiv Kotor

Crna Gora

ZARAZNE BOLESTI U KOTORU TOKOM 1919. GODINE

Apstrakt: Period nakon kraja Prvog svjetskog rata za kotorsku opštinu koja je bila poprište žestokih borbi Crne Gore i Austrougarske, značio je novu borbu za normalni razvoj života. Posledice su bile duboke i pogadale su svaki segment društvenog, političkog i socijalnog uređenja. Opština Kotor suočavala se sa nužnošću saniranja posledica rušenja, gubitaka materijalnih i ljudskih resursa, padom morala, apatijom, glađu, bijedi i bolesti. Osiromašeni resursima, ekonomskim slomom i brojčano značajno nastradalim i ranjenim stanovništvom, stvorili su se uslovi za pojavu teških, lako prenosivih zaraznih bolesti koje su u kratkom roku širile. Ovaj rad usmjeren je na analizu jednog teškog perioda, nakon rata, kada se grad, našao u borbi protiv pjegavog tifusa, teških zaraza koje su napadale životinje (slinavka i šap), kao i pojava šuge na vojnim konjima. Liječenje i usporavanje širenja eskaliranih zaraza postalo je prioritet za tadašnju upravu grada, a ona je zahtjevala potpunu i angažovanost i svih stanovnika. Dokumenta uzeta kao izvor bogato su svjedočanstvo o zabrinutosti kotorske vlasti, kao i mjerama koje su preduzimane kako bi se zaraze obuzdale. Volonterizam i solidarnost kotorskih doktora, naučnika i svih koji su svojom stručnošću mogli pomoći, bio je ključan za oporavak cjelokupnog stanja u Kotoru.

Ključne riječi: Kotor, pjegavi tifus, slinavka, šap, zarazne bolesti, arhivska građa

Kotor nakon rata

Nakon samog završetka Prvog svjetskog rata i raspada Austrougarske monarhije (1814–1918), stvorili su se uslovi za konstituisanje države Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca. U tom periodu i Opština Kotor dobija priliku da se bavi uređenjem svoje vlasti, što podrazumijeva donošenje odluka, kako bi doprinijela, ne samo obnovi samog grada, nego i ukupnom oporavku zemlje od posledica rata.

Opština Kotor ima bogati fond arhivske građe od 276 (I-CCLXXVI) fascikli koja većinom sadrže administrativna dokumenta, uglavnom pisana na njemačkom, italijanskom, srpskohrvatskom jeziku, na latiničnom i ćirilničnom pismu. Za taj fond

---

¹ *maruska.nenezic123@gmail.com*; Maruška Nenezić, Historical Archives of Kotor, Montenegro

postoje djelovodni protokoli, analitički indeksi na osnovu kojih se mogu hronološki, dokumentovano predstaviti dešavanja u Kotoru i uticaj drugih zemalja na život i društvo za 1919. godinu.

Administracija u Boki nastavlja sa radom na osnovu zakonskih propisa koji su važili za područje Dalmacije, sa sjedištem u Splitu. Na sjednici od 10. novembra 1918. godine izabran je upravitelj opštine kotorske Antun Rossi,² koji je sa svojim opštinskim službenicima pokušavao da olakša odveć težak život posle rata i tražio pomoć od drugih zemalja u vidu „brašna, marve, drva, pržine, cimenta, itd”.

Boka je morala da se osvijesti i suoči sa svojim velikim gubicima u prehrani, industriji, ljudskim kapacitetima. Trebalo je krenuti ponovo u obnovu svoje zemlje i pomoći najugroženijim ljudima (*pučanstvu*). Strah je vrebao na svakom ćošku, gladne oči, upali obrazi i mršavi ljudi vapili su za pomoć.³

Vojna obaveza, regrutacija, ili novačenje mladića je bila često oglašavana i davala im mogućnost da takvim angažovanjem zarade bar nešto, iako minimalno, ali dragocjeno za egzistenciju. Vojnici su pomagali koliko su mogli, ali zbog loše finansijske situacije opštine nije moglo puno da se uloži u infrastrukturu i u mnoge druge adaptacije koje su bile neophodne.

Nesrećne žene ostale su bez zaštite svojih muževa, sa malom, sitnom djecom, ali sa poštovanjem i pažnjom prema svojim i preživjelim roditeljima svojih supružnika. Nečiji sinovi bili te sreće da se iščupaju iz čeljusti smrti, u značajnom broju su se vraćali kući iz rata kao invalidi, pa ih je porodica dočekivala sa osjećanjem pomiješane radosti i tuge. U vremenu koje ih je zadesilo trebalo je nastaviti dalje i prehraniti svoju porodicu. Preživjeli očevi i udovice pisali su molbe kotorskoj opštini da im omogući da na gradskoj pjaci prodaju „šibice, cigare, petrolej, upaljače, zelen i voće, srdele, hljeb” bilo šta da bi prehranili svoju porodicu.

Arhivska dokumenta svjedoče o molbama porodica stradalih ili izgubljenih, kojim traže pomoć od Opštine Kotor u vidu informacije o njihovim sinovima, muževima, živim ili mrtvim. Unaprijed su izražavali zahvalnost, ako im se pruži informacija i o grobu, da bi im makar položili cvijeće.

Zidovi pojedinih kuća i vrata pokazivali su tragove, ne tako davne, bolne prošlosti. Nesnosan smrad širio se gradskim ulicama, zbog konstantno zapušene kanalizacije, nužnika, sa čime su se gradski redari jedva mogli nositi. Kad se ovome dodaju ostaci ruševina, slomljeni pločnici, zapuštene i prljave ulice pune raznovrsnog smeća oko kojeg su se okupljali izgladnjeli psi, bile su prava opasnost po prolaznike. Nesavjesni građani i vojnici su urinirali u blizini Benova u rijeku, bacajući u nju gnoj od životinja koji je sa sobom nosio zarazu, razno smeće, jednom riječju – sve što se moglo baciti.

Opština je stalno pisala dopise o tome i upozoravala građane: da vode računa o higijeni, o svojim kućama, o nužnicima, o životinjama; tražila je da se predaju sva

---

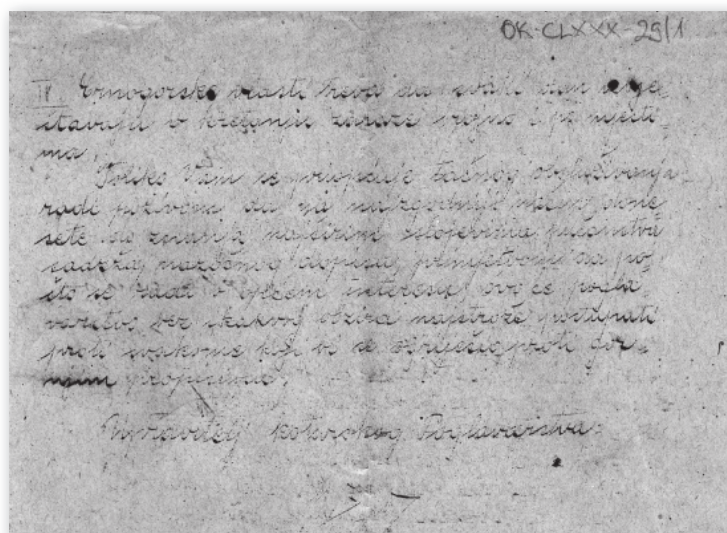
² Vodič kroz arhivsku građu sa sumarnim inventarima muzejskih i crkvenih fondova i zbirki, Istorijski arhiv Kotor, Kotor 1977.

³ Živko Andrijašević i Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003. godine*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006.

oružja koja su bila kod građana za koja nijesu imali dozvolu za nošenje; upozoravali da ne uništavaju telegrafске žice, zabranjujući svaku vrstu paljenja, uništavanja, posebno ukazujući da se ne uništava šumski pojas. Ukoliko opomene ne bi dale očekivane rezultate, uslijedilo bi novčano kažnjavanje u krunama za manje prekršaje, a za teške krađe i krivična djela izricane su kazne zatvora. Pojedini građani bi bili osuđeni na proganstvo iz Kotora, u zavisnosti od štete koja je učinjena opštini.

U tom vremenu kafane su „cvjetale” (krčmarsko-gostioničarski obrt). Pojedini vojnici koji su boravili u Kotoru, zasnovali svoje porodice i postali građani, tražeći izlaz i neki svoju slad, našli u bludničenju i kafani. Dešavalo se da tako, u alkoholisanom stanju, vojnici i građani pjevaju u kasne sate. Žene u večernjim satima bez pratnje nijesu smjele da izlaze, a često je i dolazilo je do grupnih tuča, pucnjave i uznemiravanja građana. U tom periodu puno djevojaka i žena se bavilo najstarijim zanatom (bludničenje), kako bi prehranile sebe i svoje najbliže. Neke su dolazile sa strane da bi bludničile sa vojnicima i pobjegle od bijede u kojoj su do tada živjele. Bilo je i povratnica, pa su stoga „zapatnom odlukom poslane u Crnu Goru”.⁴ Većina njih je egzistencijalnu bijedu zamijenila još većom, zdravstvenom, jer su, mahom, obolijevale od veneričnih i drugih zaraznih bolesti. Dakle, sve ove nedaće: loša ishrana, higijena, gotovo nepodnošljivi uslovi života ljudi i životinja, rezultirale su novom mukom – da je građanstvo moralo da se suoči sa pravom pošasti. Oboljeli su umirali bez adakvetnetnog pružanja pomoći, nemogućnosti da kupi pržine, ciment, ulje, dovoljne količine sumpora, petroleja i medicinskih sredstava. Životinje su držane u lošim uslovima, što je dodatno uslovlilo da se šire različite zaraze.

Pojava pjegavog tifusa (pjegavca)

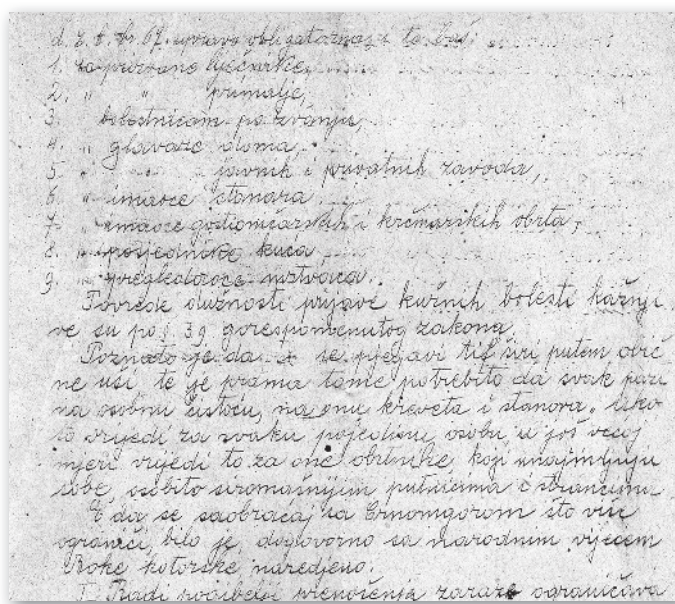
Slika 1. DACG IAK, OK CLXXX djel br. 36

⁴ DACG IAK, OK CLXXX djel. br.398.

U to doba, koje se veže za period nakon Prvog svjetskog rata, svi su strahovali od pojave pjegavog tifusa (pjegavca) koji je bio poguban po ljudske živote i najčešće se prenosio preko malih „ubica“ vaši koje su važile za prenosnika različitih bolesti.

Prva pojava pjegavog tifusa zabilježena je Cetinju u Crnoj Gori, zbog čega je kotorsko poglavarstvo uputilo hitan dopis Narodnom vijeću Boke Kotorske o njegovom prepoznavanju i mjerama zaštite, kao i vođenju evidencije širenja zaraze i njenim kretanjima.

„Pjegavi tifus počinje nenadano sa ili bez ježnje ali odmah sa vrlo jakom ognjenicom (40–41 °C). Bolesnik je veoma nemiran bunca, lice mu je jako crveno i oči zažarene. Ognjica traje visoka bez prekidanja dok se 3–5 dana bolesnikova koža ospe sa malim crvenim ljagama osobito na rukama, mišicama i laktovima, koje ljage mogu biti i krvne”.⁵

Slika 2. DACG IAK,OK CLXXX djel br. 36/1

U nastavku dokumenta pominju se mjere zaštite od pjegavog tifusa i posebne kontrole saobraćaja sa Crnom Gorom:

„Pjegavi tifus se širi putem obične uši, te je prema tome potrebno da svak pozna osobnu čistoću, onu na krevetu i stanara. Ako to vrijedi za svaku pojedinu osobu, u još većoj mjeri vrijedi to za one obrtnike koji unamljuju sobe osobito siromašnijim putnicima i stanovnicima”.⁶

„Da se saobraćaj sa Crnomgorom što više ograniči bilo je dogovoreno sa narodnim vijećem Boke Kotorske naređeno”.

I – Radi pogibelji prenošenja zaraze ograničava se dolazak iz Crnogore na službene i prijekne državane potrebe. II – Sve osobe koje otud dolaze moraju imati dozvole

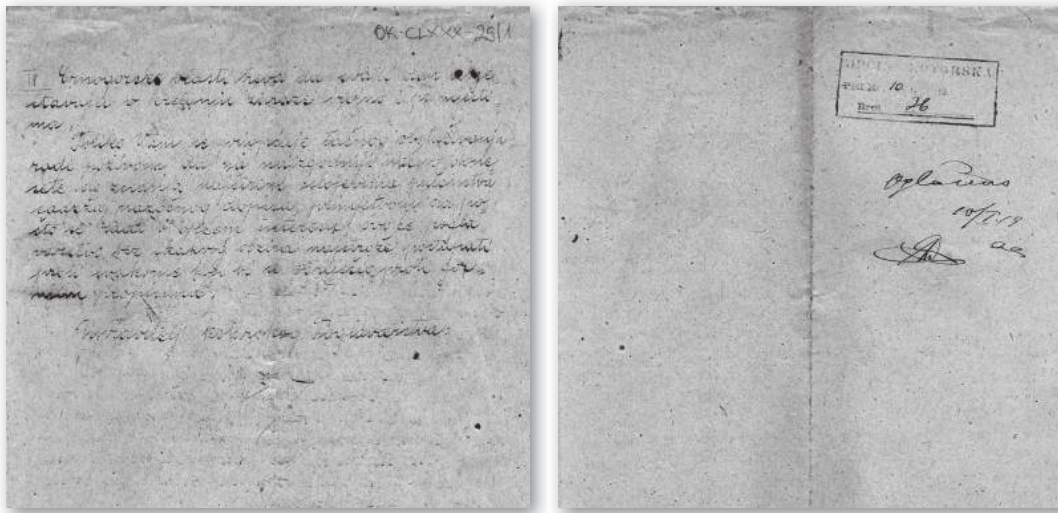
⁵ DACG IAK, OK CLXXX djel br. 36.

⁶ DACG IAK,OK CLXXX djel br. 36.

(propustnice) od dotičnih mjesnih vlasti u kojima mora stojati kada, po kakvom poslu idu i koliko će se boraviti u tom mjestu, kao i to da ne dolaze iz zaraženog mjesta ako dolaze po privatnom poslu. III – radi bolje kontrole nesmije se dolaziti već jedinoglavnim putevima gdje će postavljene straže vršiti pregled njihovih ispostava.

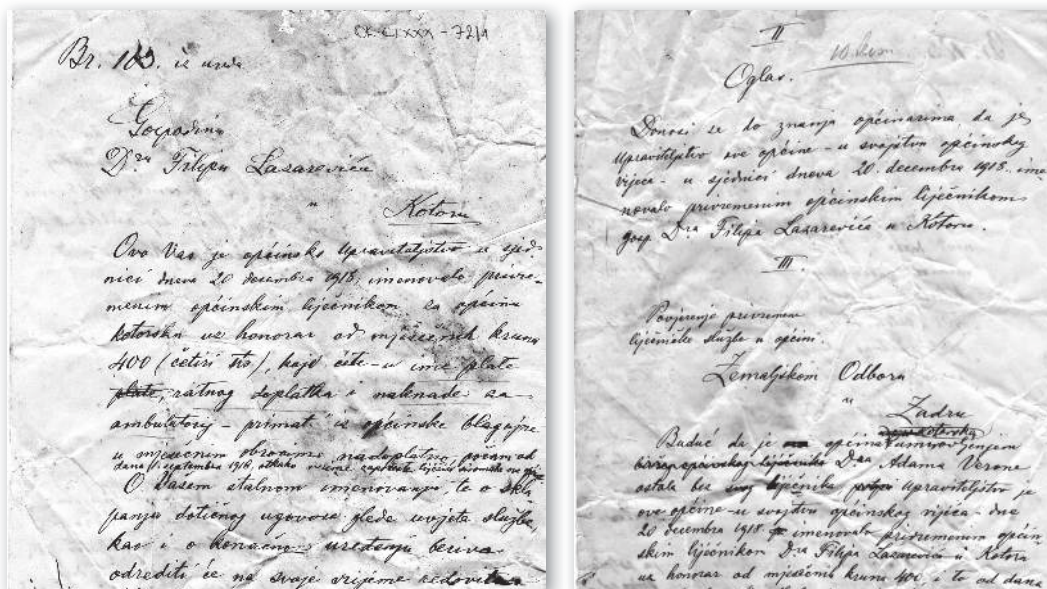
IV – Crnogorska vlast treba da svaki dan obavještavaju o kretanju zazraze i po mjestima.

Upravitelj kotorskog Poglavarstva Oglašeno: 10/I.19 (Antun Rossi)”

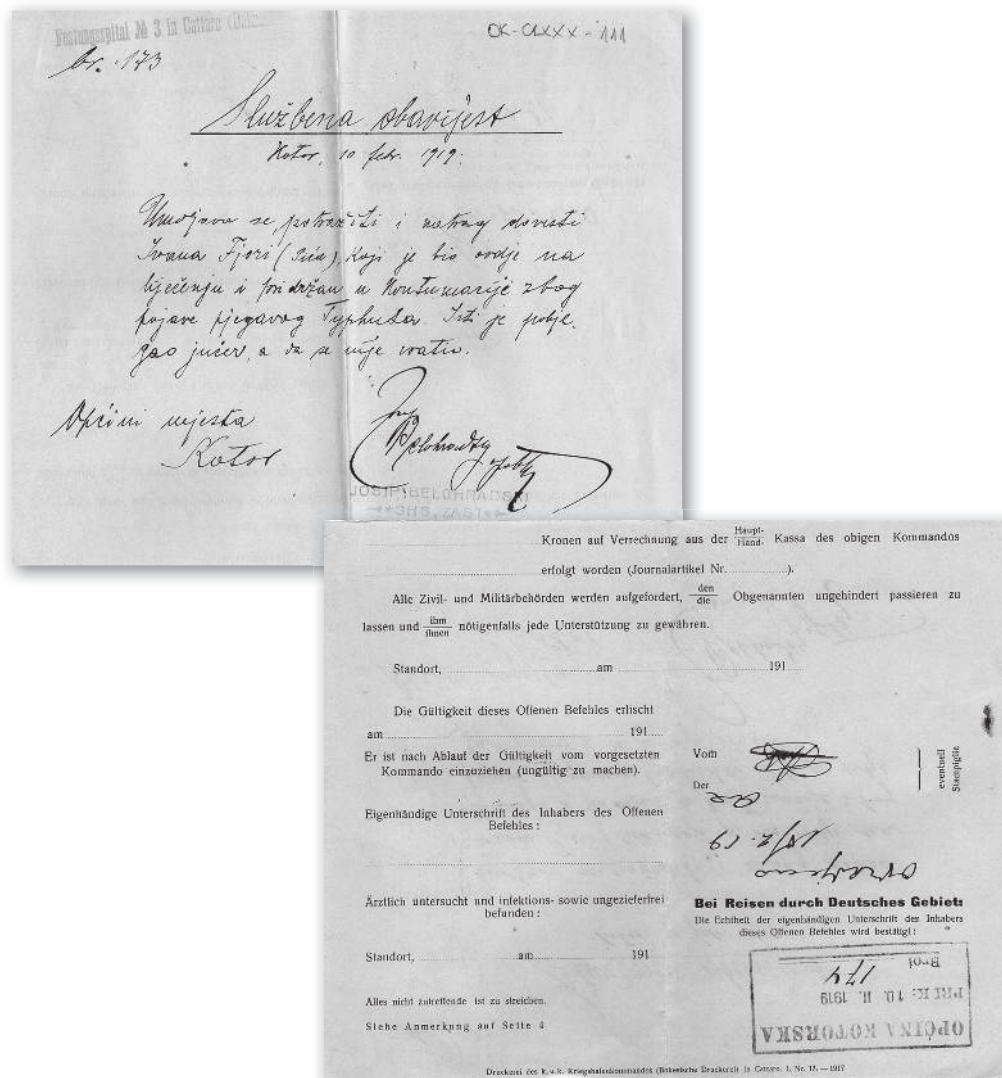
Slika 3. DACG IAK,OK CLXXX djel br. 36 nastavak

Zbog toga trebalo je u najkraćem roku naći nekog ko će savjesno liječiti, nadgledati bolesnike, biti vrijedan povjerenja opštine kotorske i rizikovati i sopsveni život ako treba kako bi se spasilo građanstvo od „pošasti”.

Slika 4. DACG IAK, OK CLXXX djel br. 103

Dokument (slika 4) svjedoči o privremenom imenovanju gospodina dr Filipa Lazarevića kao Općinskog liječnika „Donosi se do znanja općinarima, da je Upraviteljstvo ove općine – u svojstvu općinskog vijeća... i da se istom liječniku povjeri liječnička služba u ovdašnjem Pokrajinskom Nahodištu. 20/1.1919” (Antun Rossi).⁷ Koliko je pjegavi tifus ledio krv u žilama ubogim i preplašenim ljudima govori i činjenica da su neki bježali iz bolnice od straha, od samog saznanja da su zaraženi. Kao takvi predstavljali su prijetnju po druge građane, zbog čega je hitno zamoljena opština kotorska da pronade zaražene bolesnike i vrati ih na dalje liječenje. Jedan takav dokument svjedoči o ovoj činjenici.

Slika 5. DACG IAK, OK CLXXX djel. br. 174

(„Službena obavijest – Umoljava se potražiti i natrag dovesti Fiori, koji je bio ovdje na liječenju i pridržan zbog pjegavog tifusa. Isti je pobjegao jučer, a da se nije vratio. Josip Belohradski”)

⁷ DACG IAK, OK CLXXX djel. br. 103.

Kretanje pjegavog tifusa se iz dana u dan pratilo, jer je “pjegavac” jako brzo napredovao i dosta je bilo zaraženih osoba. Tražila su se najbolja rješenja da se Kotor odbrani od zaraze. Uprava je naređivala da se stalno prati i telegrafski izvještava sa terena o situaciji, u kom se mjestu još pjegavac pojavio i o kolikom broju zaraženih se radi po područjima zahvaćenim ovom opakom bolešću.

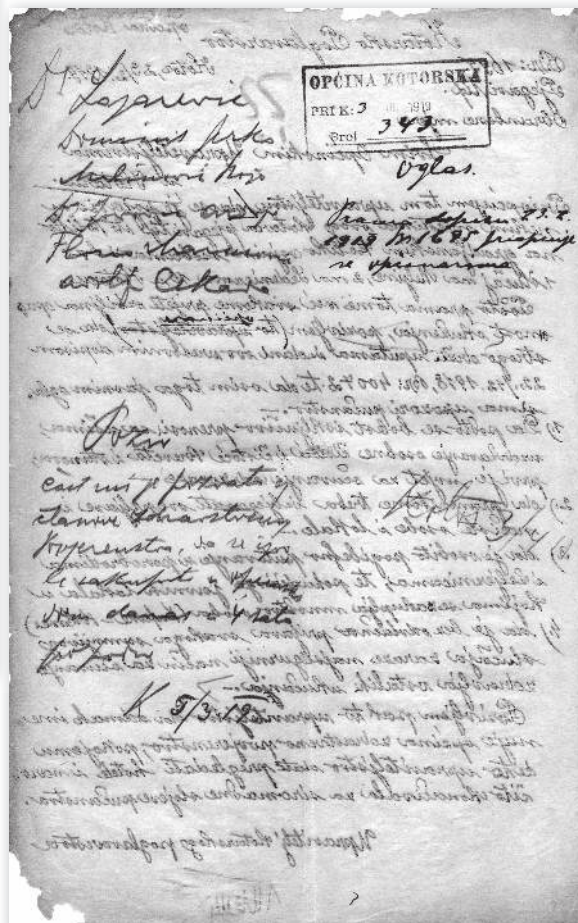
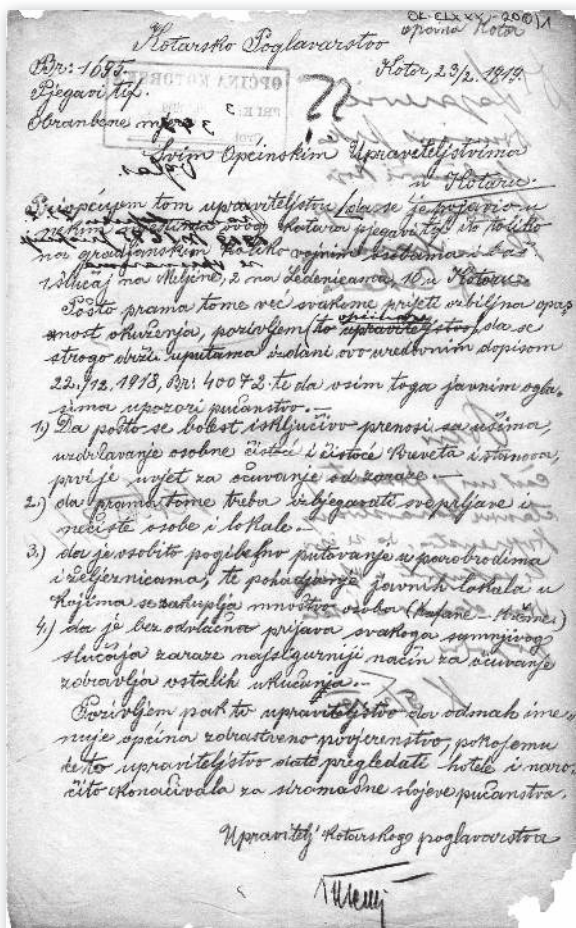

Slika 6. DACG IAK, OK CLXXX djel. br. 303

(„Brzovjanka – Telegramma – Šaljite potpisanoj brzovjavno dnevne izvještaje o kretanju pjegavog tifusa i o poduzetim mjerama...

Dnevne izvještaje o pjegavom tifusu slaće svaki dan kotarski lječnik dr. Galvani?
(Antun Rossi) 25/2.19.”)

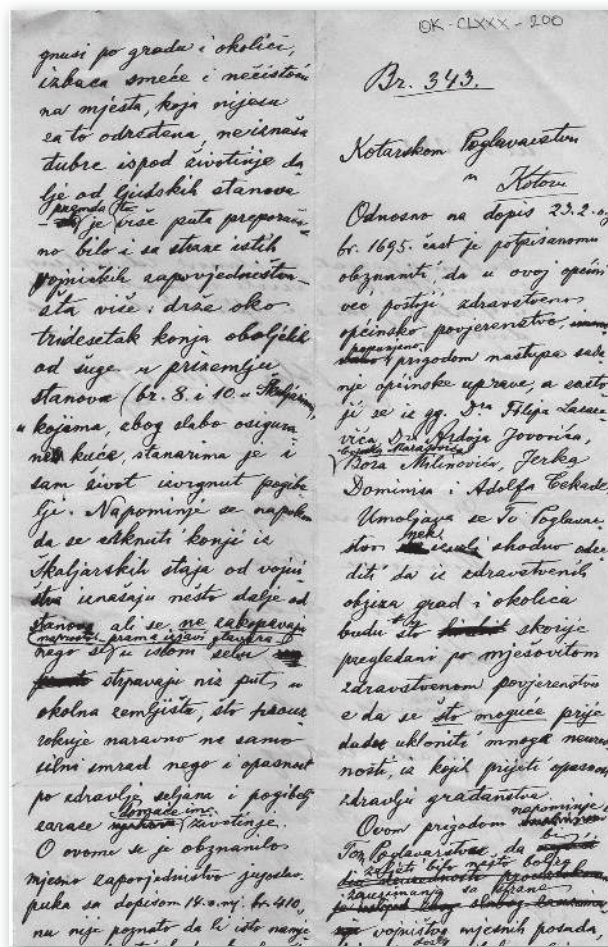
U ovim dokumentima Kotarsko poglavarstvo se obraća „svim općinskim upraviteljstvima u Kotoru”, dajući uputstva kako da se sačuvaju od pjegavog tifusa, nalaže neophodne radnje da bi se povela posebna kontrola higijene građana, kao i mjesta u kojim je moguće širenje zaraze. U dokumentu se posebno napominje da je vaška ta koja prenosi zarazu. Tadašnja uprava grada Kotora traži da opština fomira zdravstveno povjereništvo i objavi njihova imena.

Slika 7. DACG IAK, OK CLXXX djel br. 343

(„Kotarsko Poglavarstvo – Pozivljem pod to upraviteljstvo da odmah imenuje općina zdravstveno povjereništvo po kojemu će to povjereništvo dati predgledati hotele, a naročito konočivala za siromašne slojeve pučanstva. Upravitelj kotarskog poglavarstva. 23/2. 19”)

Slika 8. DACG IAK, OK CLXXX djel. br. 343 nastavak

Odgovor u prepisu: „Kotorskom poglavarstvu u Kotoru. Odnosno na dopis 23.02 ovog br.1695⁸. čast mi je potpisanim obznaniti da u ovoj općini već postoji zdravstveno općinsko povjereništvo popunjeno, prigodom nastupa radnje općinske uprave a sastoji se iz gg dr. Filipa Lazarevića, Ardoja Jovovića, Cvjetka Marasovića, Bora Milunovića, Jerka Dominisa, i Adolfa Čekade. Umoljava se To Poglavarstvo nek izvoli shodno odrediti da se iz zdravstvenih obzira, grad i okolica budu što skorije pregledani po mješovitom zdravstvenom povjereništvu e da se što moguće prije dade ukloniti mnoge neurednosti, iz kojih prijete opasnost zdravlju građanstva. Ovom prigodbom napominje se Tom Poglavarstvu da bi željeti bilo nešto boljeg zauzimanja sa strane vojništva, mjesnih posada, koje naime, dosta bez ikakva obzira gnuši po gradu i okolici, izbaca smeće i nečistoću na mjesta koja nisu za to određena. Ne iznoše đubre ispod životinja, dalje od ljudskih stanova, premda to je više puta preporučeno bilo od strane vojničkih zapovjedništava – drže oko tridesetak konja oboljelih od šuge u prizemlju stanova (br. 8 i 10 u Škaljarima) u kojima je zbog slabo osigurane kuće, stanaraima je i sam život

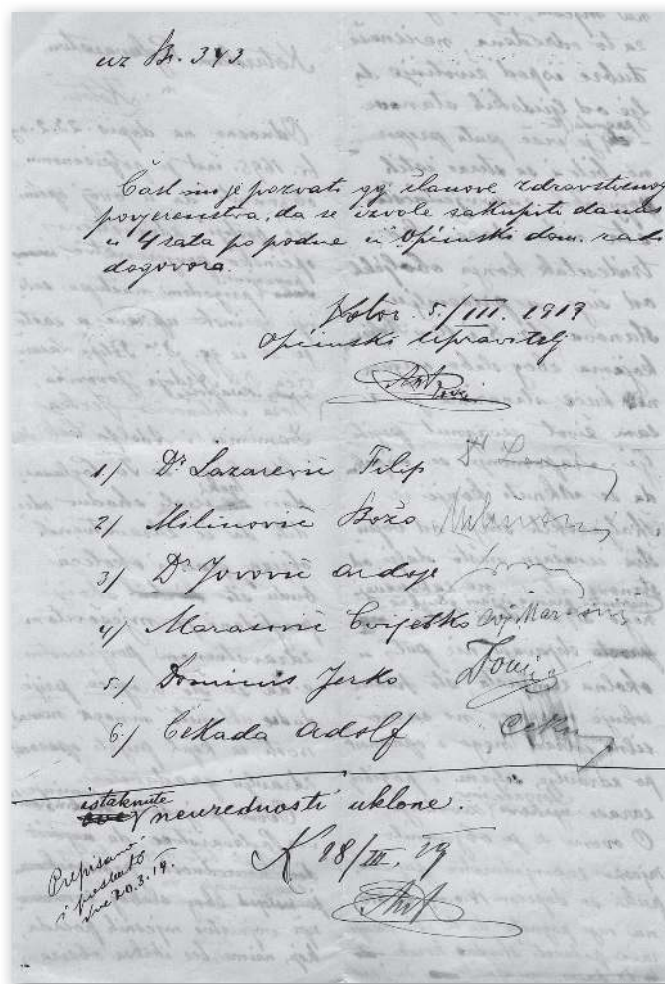
⁸ DACG IAK, OK CLXXX djel. br.343 nastavak Odgovor u prepisu: „Kotorskom poglavarstvu u Kotoru”.

izvrnut pogibelji. Napomiljem se napokon da se crknuti konji iz Škaljarskih staja od vojništva iznošaju nešto dalje od stanova ali se ne zakopavaju – prema izjavi glavara, nego se u istom selu strpavaju niz put, u oklona zemljištva, što prouzrokuje naravno ne samo silni smrad nego i opasnost po zdravlje seljana i pogibelji zaraze domaće životinje.

O ovome se obznanilo mjesno zapovjedništvo jugoslov. puka sa dopisom 14. mj. br. 410 nije poznato da li isto namjerava poduzeti shodne korake...

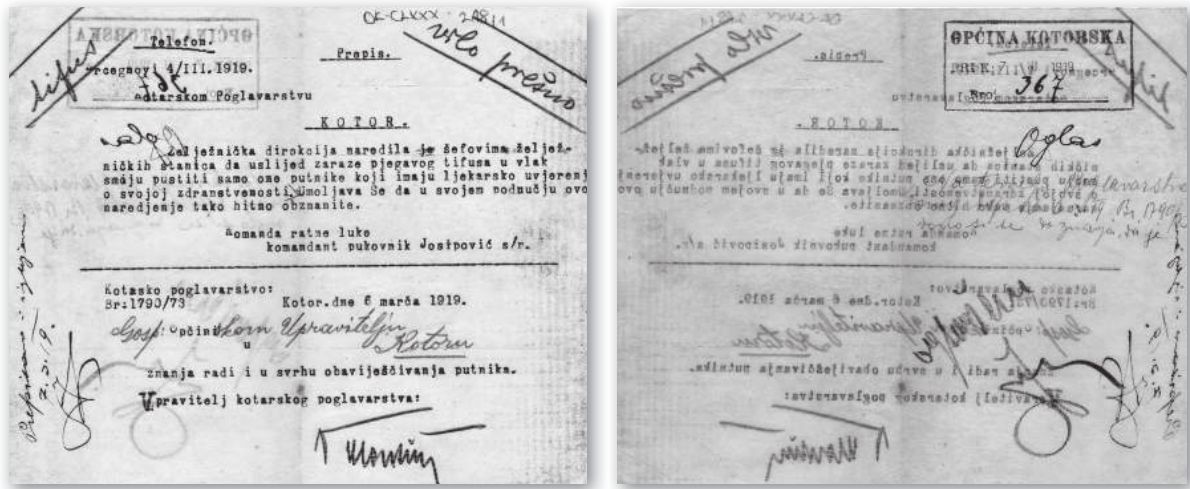
Čast mi je pozvati gg. članove zdravstvenog povjereništva, da se izvole sakupiti danas u 4 sata po podne u Općinski dom radi dogovora.

- 1) dr Lazarević Filip
  - 2) Milinović Božo
  - 3) Jovović Ardoje
  - 4) Marasović Cvijetko
  - 5) Dominis Jerko
  - 6) Čekada Adolf
- Kotor 5/III. 1919 (općinski upravitelj – Antun Rossi)“

Slika 9. DACG IAK, OK CLXXX djel. br.343 nastavak

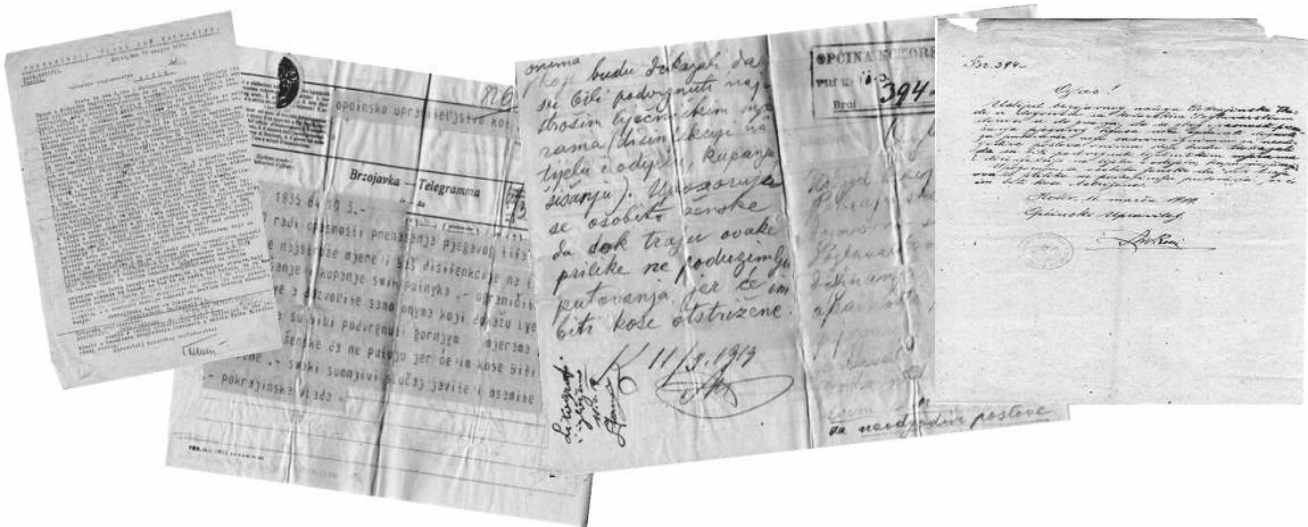
Ova dokumenta su vezana za sobraćaj i za posebne mjere i kontrole koje će se primjenjivati u brobi sa pjegavcem.

Slike 10 i 11. Saobraćajne mjere

(„Da se oglasi da se u vlaku mogu pustiti putnici koji su lječnički pregledani i imaju ljekarsko uvjerenje o svojoj zdrastvenosti”⁹ Oglas:¹⁰ „radi prenošenja pjegavog tifusa,preduzmite najstrožije mjere i baš disinfekacije na tjeu i odijelu. Šišaanje i kupanje svih putnika – ograničite putovanje na najnužnije a dozvolite samo onima koji dokažu lječničkom svjedožbom das u bili podvrgnuti gornjim mjerama.

Upozorite ženske da ne putuju jer će im kose biti ostrižene.
Svaki sumnjivi slučaj javite i osamite Pokrajnska vlada” 11/3.1919)

Slika 12. Upozorenja

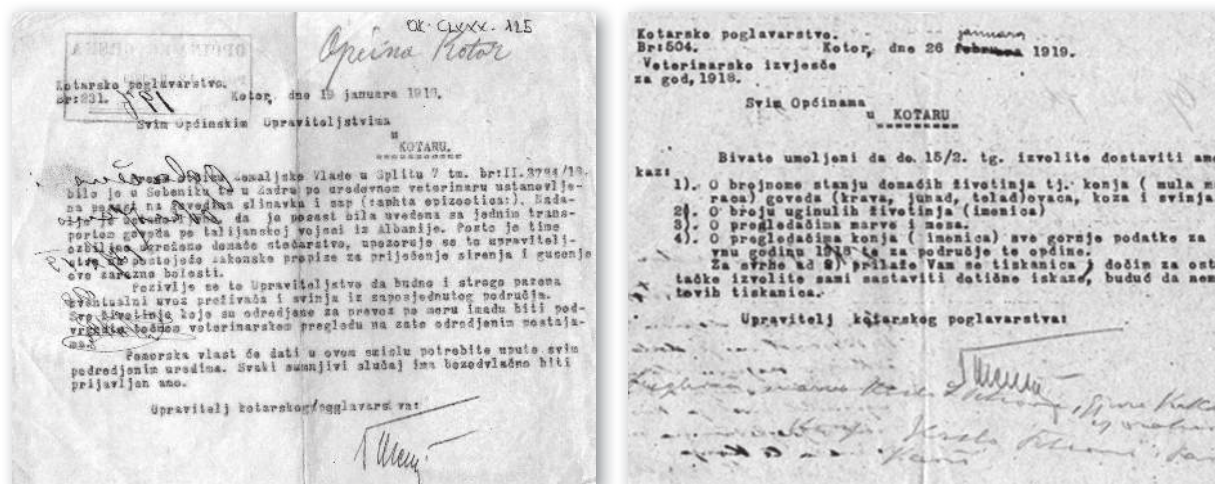
⁹ DACG IAK, OK CLXXX djel br. 367.

¹⁰ DACG IAK, OK CLXXX djel br. 394.

Sve ove mjere opreza, kako se vidi iz citiranih dokumenata, upućivale se na obavezu vođenja lične higijene, kontrolisanje mjesta u kojima se živi ili noćiva, često pranje posteljine, uz naglasak na potrebu da se vodi posebna briga o čistoći kose, naročito kod žena. Zapažaju se upozorenja prošnjacima na nečistoću i da će biti strogo kažnjeni zbog neodržavnja higijene. Ukoliko bi, na nekog od građana tadašnjeg Kotora, pala sumnja da je potencijalni prenosilac ove zaraze, bio bi ošiššan (podrazumijeva se prinudno), a glava polivena petroleom ili benzinom. Roba bi bila skinuta i bačena u velike limene kazane na otkuvavanje. Svako dalje kretanje te osobe ili više njih, bilo bi zabranjeno bez pregleda doktora i njegovog uvjerenja, da je osoba potpuno zdrava i da može da pređe granicu. Kako bi se moglo kontrolisati kretanje pjegavca, putovanja u vrijeme epidemije zaraze su bila svedena na minimum.

Zarazne bolesti koje su napadale životinje – slinavka i šap

Da može biti još gore, svjedoče arhivski zapisi tog doba, jer je bolest koja je mučila ljude, zahvatila i životinje, koje su živjele u neadekvatnim uslovima zvana slinavka i šap (*lat. ishapta epizootica*) uzimajući svoj danak.

Slike 13 i 14. Veterinarski izvještaj

„Svim općinskim Upraviteljstvima u Kotaru,¹¹

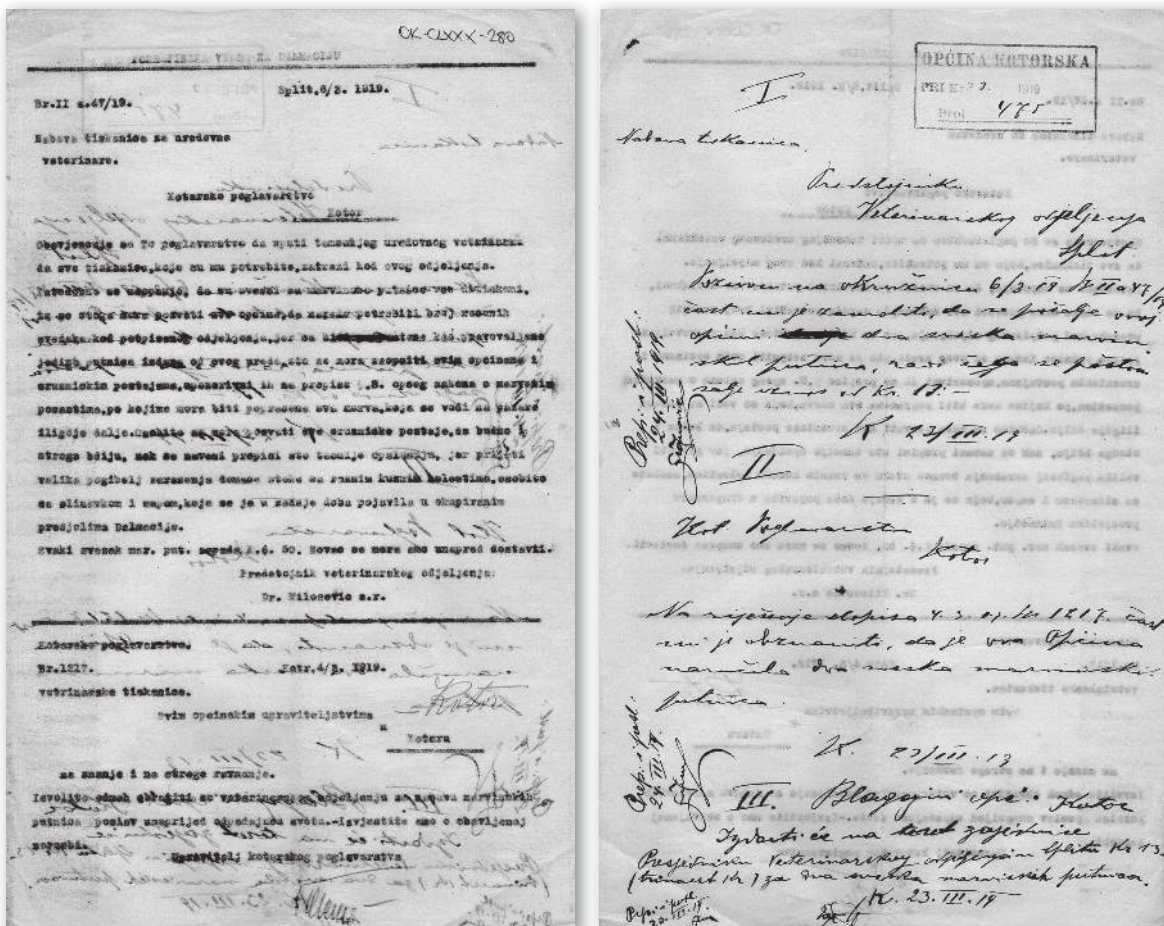
Ustanovljeno je da je počast bila uvedena sa jednim transportom goveda po talijanskoj vojsci iz Albanije. Pošto je time ozbiljno ugrženo domaće stočarstvo, upozoruje se to upraviteljstvo na predstojeće zakonske propise za priječenje širenja i gnušenja ove zarazne bolesti. Sve životinje koje su određene za prevoz po moru imaju biti podvrgnute točnim veterinarskom pregledu na zato određenim postajama.

Oglašeno – 13/2.19 (Antun Rossi)”

¹¹ DACG IAK, OK CLXXX djel.broj 197.

Zaraza je uzimala sve više maha i mnogo životinja je uginulo. Pomor stoke je za direktnu posledicu imao ugrožavanje prehrane gradjanstva u mesu, koje je ionako oskudijevalo u hrani.

Bivate umoljeni da do 15/2 izvjestite o brojnom stanju (mula magarac)”

Slika 15. DACG IAK,OK CLXXX djel. br. 475 – „Nabavaka marvinskih putnica” kako bi se preduzele mjere zaštite stoke od slinavke i šap. Predstojnik veterinarskog odjeljenja Dr.Milošević s.r. 23/III.19 (A.Rossi)

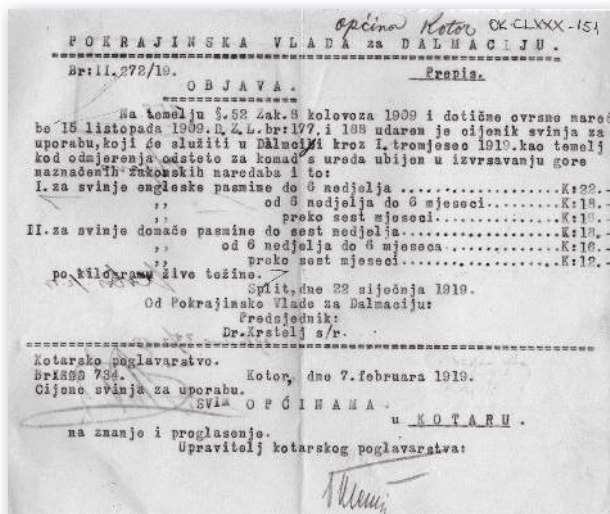
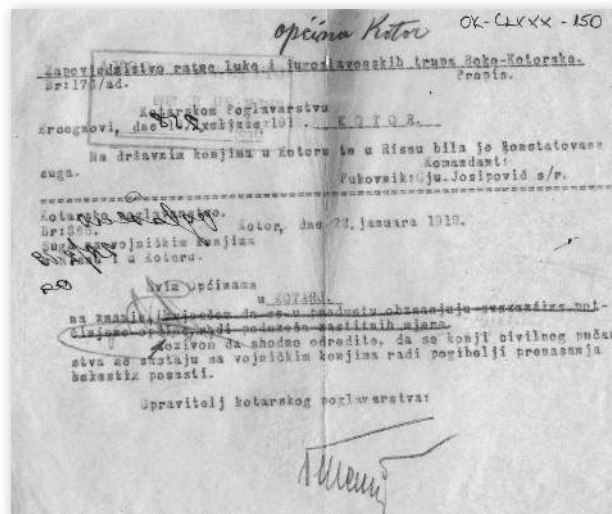
Šuga na vojničkim konjima

Osim ove epidemije koja se brzo širila, pogadajući goveda, ovce, koze, magarad, svinje, pojavila se šuga na vojnim konjima (angira i pastuva). Pomorom konja znatno se smanjio fond ovih dragocjenih životinja, pa je bilo neophodno hitno odvojiti zaražene konje od drugih i na taj način spriječiti širenje zaraze.

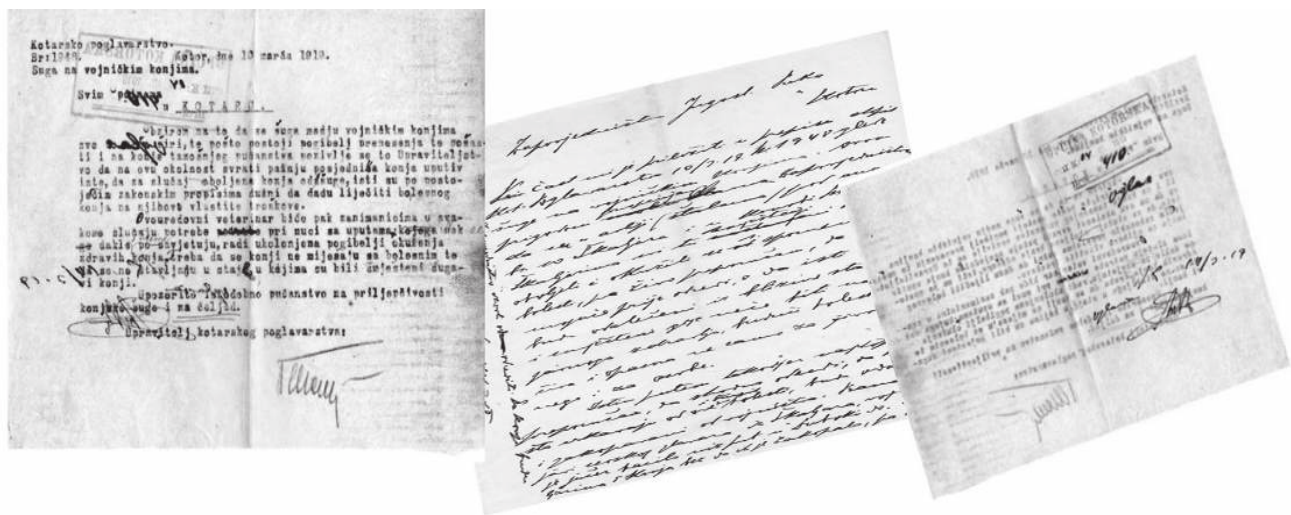
U dokumentu DACG, IAK OK CLXXX djel. br. 258 i 259 RISAN I KOTOR piše:
 „Zapovjedništvo ratne luke i jugoslovenskih trupa Boke Kotorske ‘Kotarskom Poglavarstvu’

Na državnim konjima Kotoru te u Risnu bila je konstatovana šuga i ustanovljena je sakagija na jednom državnom konju.

Upravitelj kotarskog poglavarstva Oglašeno – 20/2.19 (A.Rossi)”

Slika 16. DACG, IAK OK CLXXX djel. br. 258 i 259 RISAN I KOTOR „Zapovjedništvo Jugoslovenske luke u Kotoru. Šuga na vojničkim konjima, hitno lječenje životinja na svoj teret, odvajati bolesne životinje od drugih konja i hitno zakopavanje uginulih životinja od vojništva, što dalje od dalje od stanova i naseljenoih mjesta. Oglas –19/3.19(A.Rossi)”

Slika 17. DACG IAK, OK CXXXL djel. broj 410

Zaključak

Istorijski arhiv u Kotoru ima privilegiju da raspolaže arhivskim zapisima koji svjedoče o jednom zaista teškom periodu u životu drevnog grada Kotora, koji je uslijedio nakon završetka I svjetskog rata i raspada Austrougarske monarhije (1814–1918.god.).

Zaraze su očekivana pojava u civilizacijskom pamćenju i drugih zemalja u periodima posleratnog oporavka, pa time i gradova kao njihovih zasebnih cjelina.

Izložena dokumenta svjedoče o posledicama ratnih razaranja po društvenu zajednicu i arhitekturu, na području opštine Kotor. Pomogla su nam da ostvarimo uvid u jedno teško razdoblje u životu ovog dragulja svjetske baštine. Mnogo toga je sačuvano od zuba vremena, pa je Kotor danas ono što jeste, ne samo u našoj državi, nego i šire u regionu. Citirani arhivski zapisi sadrže upozorenje – da se tekovine mira trebaju čuvati po svaku cijenu, jer se posledice rata ne mjere samo mrtvima, nego i patnjama ljudi i životinja koje su često višestruke i dugotrajne.

Ova arhivska priča je upravo zapis o ožiljcima Kotora, nije samo hronologija jednog doba, nego i putokaz novim generacijama, kako bi učeći na tradiciji i iskustvu svojih predaka, spriječili da se više nikad takve pošasti ne dogode, cijeneći današnje uslove lagodnog života.

Literatura

- Andrijašević, Živko, i Šerbo Rastoder. Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003. godine. Podgorica: Centar za iseljenike Crne Gore, 2006.
- Sindik, Ilija. *Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća*. Beograd: Naučna knjiga, 1950.
- Kovijanić, Risto, i Ivo Stjepčević. *Kulturni život starog Kotora (XIV–XVIII vijek)*. Cetinje: Istorijski institute NR Crne Gore, 1957.
- Vodič kroz arhivsku građu sa sumarnim inventarima muzejskih i crkvenih fondova i zbirki*. Kotor: Istorijski arhiv Kotor, 1977.